Türkiye’ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analiz

Socio-Economic Determinants of International Tourism Demand for Turkey: Panel Data Analysis

Asst. Prof. Dr. Ş. Mustafa Ersungur (Atatürk University, Turkey)

Asst. Prof. Dr. Ömer Doru (Şırnak University, Turkey)

Asst. Prof. Dr. Mehmet Barış Aslan (Muş Alparslan University, Turkey)

Abstract

Tourism is one of the main sectors that is rapidly growing across the world, especially for developing countries that yields considerable foreign exchange. In this sense, tourism has become a significant factor in the development processes that have been introduced in order to bring especially developing countries which have begun to develop aftermath of World War II closer to developed countries. Tourism is an important source of development for Turkey which has a high tourism potential. The aim of this study is to investigate the determinants of international tourism demand for Turkey with panel data method. Within this aim, the factors which affect movements of tourism have been tried to determine by using socio-economic data of 22 countries which generate the largest number of tourist from 2000 to 2014. The number of tourists from each selected country which come Turkey has been used as dependent variable in the study. As the independent variables; income levels and relative price levels of tourist sending countries, exchange rate variable between the two countries, political stability variable of tourist sending country and tourism expenditures per capita have included in the study. Within using panel data method, the findings of the study show that all the variables have received the expected sign. Therefore, these findings have indicated that they are effective on the tourism demand.

1 Giriş

Turizm; ülke ekonomilerine yarattığı gelir, döviz girdisi ve iş olanaklarıyla işsizliği azaltan, kazandırdığı döviz ile üretim sürecinde gerekli olan sermaye malları teminini sağlayan, girişimciliği canlandıran, yerel el sanatlarının üretimini teşvik eden ve bunların yanında kültürel değişimi sağlayan ekonomik bir faaliyettir. Bu anlamda turizm, özellikle 2. Dünya Savaşı’ndan sonra gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere yakınsaması amacıyla giriştikleri kalkınma süreçlerinde önemli bir faktör olarak yer almıştır.

Turizmin 2. Dünya Savaşı’ndan sonra gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri, savaş sonrası dönemde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gelirlerinde meydana gelen artışların bireylerin refah düzeylerini artırmasıdır. Bunun yanında; sivil havacılıktaki gelişmeler ve jet kullanımı, çalışanların sendikal haklarından elde ettikleri düşük çalışma saatleri ve yıllık izin hakkı sonucu boş zamanlarının oluşması, ülkeler arasında oluşan birlikler ve anlaşmaların seyahat özgürlüğü üzerindeki kısıtlamaları bir nebze ortadan kaldırmış olması gibi nedenler sayılabilir. Bu gelişmeler, turizm sektörünü 20.yy’ın ikinci yarısından itibaren küresel ekonomide en fazla büyüyen sektör konumuna getirmiştir. Turizm sektörü, bu dönemde yaşanan ekonomik krizler, turbülanslar, yoksulluklar, afetler ve küresel toplumda meydana gelen çatışmalardan en az etkilenen sektör olmuştur. UNWTO’nun 2016 yılında yayınlamış olduğu çalışmaya göre; dünya genelinde 1950 yılında 25 milyon olan turist sayısı, 2000 yılında 675 milyona ve 2015 yılında 1.186 milyon turist sayısına ulaşmıştır. Uluslararası turizm gelirleri ise, 1950 yılında 2,1 milyar dolar iken 2000 yılında 495 milyar dolar ve 2015 yılında ise 1.260 milyar dolara ulaşmıştır (UNWTO, 2016).

Turizm sektöründe yaşanan bu hızlı gelişmeler akademik çevrelerinde ilgi odağı olmuştur. Bu amaçla, literatürde turizm ile ilgili oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmaların büyük kısmı, turizm sektörünün büyüme üzerindeki etkisi inceleyen çalışmalar olmuştur. Turizmde en önemli alan olan talep konusunda ve özellikle turizm talebini etkileyen faktörler üzerine yapılan çalışmalar kısıtlı olmuştur. Turizm talebinin belirleyicilerinin tespiti politika yapıcıları ve sektör yöneticilerinin yaptıkları uzun vadeli planlamalarda önem arz etmektedir. 2017 yılında kabul edilen “Türkiye’ye Yönelik Dış Turizm Talebinin Ekonometrik Modeller İle Analizi” adlı doktora tezinden türetilen bu çalışma, Türkiye’nin uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini Türkiye’ye en çok turist gönderen 22 ülke özelinde 2000-2014 dönemi için analitik olarak incelemeyi amaçlamaktadır.

2 Dünyada ve Türkiye’de Turizmin Gelişimi

Avrupa’da yaşanan Rönesans hareketleri ve daha sonra gelişen Sanayi Devrimi toplumda sosyal, ekonomik ve teknik gelişmeler meydana getirmiştir. Özellikle emeğe dayalı düşük miktardaki üretimin yerini makineye dayalı yüksek üretimin alması, kırsaldan merkezlere doğru göç hareketlerini başlatmış ve aynı zamanda çalışanların

zamanla sosyal ve ekonomik olarak çalışma şartlarını iyileştirmiştir. Bunlar daha iyi ücret, daha az çalışma ve seyahat süreleri ile maliyetlerinin azalması olarak kendini göstermiştir. Raylı sistemlerin kullanılması sonucu seyahat süreleri ve maliyetlerindeki azalış, daha iyi bir gelir ve boş zaman günümüzdeki kullanılan anlamıyla turizmi ortaya çıkarmıştır (Kozak vd. 2015: 54-55).

Sanayi Devriminden sonra turizm gelişimi için en önemli dönüm noktası, 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmelerdir. Savaş sonrası dönemde ABD tarafından sağlanan yardımlar ile kurulan uluslararası kuruluşlar ve birlikler sayesinde Avrupa ülkeleri savaş tahribatını ortadan kaldırarak hızlı bir kalkınma sürecine girmişlerdir. Ancak bu dönemde ülkeler kalkınma süreçlerini tamamlamak için döviz ihtiyacı duymuşlar ve bu problemi çözmek için ihracattan başka yollar aramışlardır. Bu esnada gelişmeye başlayan turizm sektörü iktisatçıların ve hükümetlerin dikkatini çekmeyi başarmış ve ihracat ile beraber önemli bir döviz kazandırıcı işlem olarak görülmeye başlanmıştır. Bu gelişmelerle beraber, savaş döneminde gelişen savaş teknolojisi ve buradan sağlanan bilgi birikiminin savaş sonrası dönemde sivil alana transfer edilmesiyle havayolu ulaşımını hızlı bir şekilde geliştirmiştir (Giritlioğlu, 2015: 45). Bu durum seyahat sürelerini kısalttığı gibi maliyetleri de azaltmıştır. Bunlara ek olarak teknolojiye imkânlar dolayısıyla insanların çalışma sürelerinde önemli azalmalar meydana gelmiştir. Çalışma sürelerinde meydana gelen azalma insanları gezip-görme, eğlenme, dinlenme, öğrenme gibi sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere sürekli yaşadıkları yerlerden geçici olarak başka bölgelere seyahat etmelerine olanak sağlamıştır. Yaşanan bütün bu gelişmeler, dünyanın farklı yerlerinde yaşanan ekonomik krizler, savaşlar, salgın hastalıklar ve doğal afetlere rağmen turizmi hızla ekonominin en büyük sektörlerinden biri haline getirmiştir.

1950-2014 yılları arasında uluslararası turist sayısı ve turizm gelirlerinin seyrini gösteren Grafik 1'e göre; 2001 yılında ABD'de meydana gelen terör saldırıları ve 2008 yılında ortaya çıkan finansal kriz dönemlerinde kısa süreli durgunluk yaşanmasına rağmen turizm sektörünün sürekli hızlı bir büyüme trendinde olduğunu söylemek mümkündür.

Grafik 1. Uluslararası Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri Kaynak: UNWTO (2015)

Grafikten çıkarılacak bir diğer sonuç, turizmden elde edilen gelirdeki büyüme hızının turist sayısındaki büyüme hızından fazla olmasıdır. Turizmdeki kalitenin ve turizm çeşitliliğinin artması kişi başına düşen turizm harcamasını arttıran unsurlar olmuştur. Buna göre turist başına düşen turizm harcaması tutarı 1980'den sonra hızlı bir artış trendine girmiş ve 2008 yılından sonra 1000 \$'ın üzerine çıkmıştır.

Dünyada en çok turist çeken ve en çok turizm geliri elde eden ülkelere bakıldığında Avrupa ülkeleri, ABD ve Asya ülkelerinin diğer ülkelere göre ön sıralarda olduğu görülmektedir. Tablo 1'de 2012, 2013 ve 2014 yıllarına ait dünyada en çok turist kabul eden ve en çok turizm geliri elde eden ülkeler belirtilmiştir. Fransa 83,7 milyon turist ile dünyada en çok turist kabul eden ülke iken ABD 75,1 milyon turist sayısı ile ikinci ve İspanya ise 68,2 milyon turist ile üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye son yıllarda yakaladığı ivme ile 39,8 milyon turist ile altıncı sırada yer almıştır.

En Çok Turist Çeken Ülkeler (Milyon Kişi)					En Çok Turizm Geliri Elde Eden Ülkeler (Milyar Dolar)				
Sıra	Ülkeler	2012	2013	2014	Sıra	Ülkeler	2012	2013	2014
1	Fransa	81,9	83,6	83,7	1	ABD	161,7	177,5	191,3
2	ABD	66,7	69,9	75,1	2	Çin	50,02	51,7	105,4
3	İspanya	57,5	60,7	68,2	3	İspanya	58,16	62,5	65,1
4	Çin	57,7	55,7	55,6	4	Fransa	53,7	56,7	58,1
5	İtalya	46,3	47,8	48,6	5	İngiltere	36,6	41,02	46,5
6	Türkiye	35,7	37,8	39,8	6	İtalya	41,2	43,9	45,5
7	Almanya	30,1	31,5	33,1	7	Almanya	38,1	41,3	43,3
8	İngiltere	29,3	31,1	32,6	8	Macao	43,9	51,8	42,6
9	Rusya	25,7	28,4	29,8	9	Tayland	33,9	41,8	38,4
10	Meksika	23,4	24,2	29,3	10	Hong Kong	33,1	38,9	38,4
11	Hong Kong	23,8	25,7	27,8	11	Avustralya	31,9	31,3	31,9
12	Malezya	25,1	25,8	27,4	12	Türkiye	25,3	27,9	29,5

Tablo 1. En Çok Turist Çeken ve Turizm Geliri Elde Eden Ülkeler (2012-2014) **Kaynak:** UNWTO (2015)

En çok turizm geliri elde eden ülkelere bakıldığında ise; ABD, Çin ve İspanya'nın Fransa'dan daha az turist kabul etmesine rağmen daha fazla turizm geliri elde ettikleri görülmektedir. Toplam 191,3 Milyar Dolar ve yaklaşık 2500 Dolar turist başına düşen gelir ile ABD dünyada en fazla turizm geliri elde eden ülke konumundadır. ABD'yi 105,4 Milyar Dolar ile Çin ve 65,1 Milyar Dolar ile İspanya takip etmekte, en çok turist çeken ülke olan Fransa ise toplam 58,1 Milyar Dolar ve yaklaşık 700 Dolar kişi başına düşen turizm geliri ile dördüncü sırada yer almaktadır. Türkiye'de toplam 29,5 Milyar Dolar ve 740 Dolar kişi başına düşen turizm geliri ile on ikinci sırada yer alabilmektedir.

Ülkemizde turizm ile ilgili gelişmeler, 20.yüzyılın başında ulaştırma sektöründe meydana gelen bazı gelişmeler sonucu İstanbul'un bir çekim merkezi haline gelmesiyle başladığı kabul edilmektedir. Ancak günümüzde kullanılan anlam itibarıyla turizm, günümüz gelişmiş ülkeleriyle aynı dönemde yani 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik bir değer olarak önemsenmeye başlanmış ve çıkarılan yasal düzenlemeler ile hükümet politikalarında yer edinmeye başlamıştır (Kozak vd., 2015;150).

Planlı dönemde Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ile turizm gelirlerinin tarihsel gelişimi Grafik 2'de verilmiştir.

Grafik 2. Yabancı Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri (1963-2015) **Kaynak:** TÜİK (2016), TÜRSAB (2016)

Grafikte görüldüğü üzere hem yabancı turist sayısında hem de buna bağlı olarak turizm gelirlerinde 1980'den sonra bir artış görüldüğü ancak asıl sıçramanın 2000'li yılların başından itibaren başladığı görülmektedir. Grafikten çıkarılacak bir diğer sonuç, turizm sektörünün 1999 yılında gerçekleşen deprem ve 2008 yılında gerçekleşen küresel krizden olumsuz yönde etkilenmiş olmasıdır.

3 Uluslararası Turizm Talebi Üzerine Literatür Özeti

Turizm ile ilgili yapılan literatür incelemesinde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşan fazla sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak turizm talebini etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçlayan ampirik çalışmaların oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Turizm talebini etkileyen belirleyiciler üzerine yapılan ampirik çalışmalar, daha çok 1990'lı yılların ortasından itibaren çalışılmaya başlanmıştır. Konu ile ilgili yapılan ampirik çalışmalara ait özet bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Yazar	Ülke Gurubu	Veri Seti	Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken	Yöntem
Proenca ve Soukiazis, (2005)	Portekiz için 4 ülke	1977-2001	Kişi başına düşen GSYH, Fiyat Düzeyi, konaklama kapasitesi, hükümet yatırımları oranı, kukla değişken	Turizm Harcamaları oranı	Panel Veri OLS, LSDV, GLS
Aslan vd. (2008)	Türkiye için 9 ülke	1995-2004	Kişi başına düşen GSYH, Fiyat endeksi, Yatak sayısı, kamu yatırımları oranı, kukla değişken(Marmara depremi, 11 Eylül)	Turizm harcamaları oranı	Panel Veri GMM, DİFF
Ketenci (2009)	Türkiye için 13 ülke	1996-2006	Kişi Başına düşen GSYH, Tüketici Fiyat endeksi, Rakip ülkenin tüketici fiyat endeksi	Gelen turist sayısı	Panel ARDL
Walle (2010)	Etiyopya için 40 ülke	1998 -2004	Kişi başına düşen GSYH, reel döviz kuru, uzaklık, nüfus, kentleşme, karayolu uzunluğu ve internet kullanımı, kukla değişken	Gelen turist sayısı	Panel Veri GMM,
Görmüş ve Göçer (2010)	Türkiye için 32 ülke	2006-2007	GSYH, Dış ticaret miktarı, uzaklık, konaklama potansiyeli, nüfus, fiyat endeksi, reel döviz kuru, reklam harcaması, rakip ülke fiyatları	Gelen turist sayısı	Panel Veri GLS
Jintranun vd. (2011)	Tayland için 10 ülke	1997-2010	Kişi başına düşen GSYH, fiyat endeksi, reel döviz kuru, uzaklık	Gelen turist sayısı	Panel Veri GMM,
Eita vd. (2011)	G.Afrika için 27 ülke	1999- 2007	GSYH, fiyat endeksi, döviz kuru, ulaştırma maliyetleri, alt yapı durumu	Gelen Turist sayısı	Panel Veri Fixed Effect GLS
Ibrahim (2011)	Mısır için 8 ülke	1990-2008	Nüfus, Kişi başına düşen GSYH, fiyat endeksi, reel döviz kuru, iki ülke arasındaki dış ticaret, Tunus'un fiyat endeksi	Gelen turist sayısı	Panel Veri Fixed Effects
Surugiu vd (2011)	Romanya için 23 ülke	1997-2008	GSYH, dış ticaret, nüfus, iki ülke arasında ki mesafe, fiyat düzeyi	Gelen turist sayısı	Panel Veri Fixed Effects
Ekanayake (2012)	Amerika için 50 ülke	1986-2011	Kişi başına düşen GSYH, fiyat endeksi, reel döviz kuru, seyahat maliyetleri, vize işlemleri kukla değişkeni	Gelen turist sayısı	Panel Veri LSDV
Kaya ve Canlı (2013)	Türkiye için 24 ülke	1990-2010 1990-2008	GSYH, Fiyat düzeyi, Rakip ülkelere ait fiyat düzeyi	Gelen turist sayısı	Panel Veri Fixed Effects
Aydın vd. (2015)	Türkiye için 5 ülke	1996-2013	GSYH, Fiyat endeksi, Reel döviz kuru, Seyahat Maliyetleri	Gelen turist sayısı	DOLS FMOLS, Cup FM
Özcan (2015)	Türkiye için 20 ülke	1995-2011	GSYH, Fiyat düzeyi, reel döviz kuru, politik istikrar endeksi	Gelen turist sayısı	DOLS FMOLS
Güneş ve Kabadayı (2015)	Türkiye için 89 ülke	1995- 2011	GSYH, Nüfus, iki ülke arasındaki uzaklık	Gelen turist sayısı	Panel Çekim Modeli

Tablo 2. Literatür Özeti

4 Veriler, Yöntem ve Bulgular

Türkiye'nin uluslararası turizm talebini etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada, Türkiye'ye en çok turist gönderen 25 ülkenin verisi kullanılmıştır. Çalışılması hedeflenen ülke grubu, Türkiye'ye olan toplam turizm talebinin %80'i gibi çok yüksek bir oranını temsil etmektedir. Ancak Irak, Azerbaycan ve Kazakistan'ın verileri ulaşılabılır olmadığından dolayı modelden dışlanmak zorunda kalınmıştır. Geriye kalan 22 ülkenin Türkiye'ye olan turizm talebi, Türkiye'nin uluslararası turizm talebinin yaklaşık %75'ini oluşturmaktadır. Çalışmada yıllık bazda, ülke grubunda bulunan her bir ülkenin Türkiye'ye gönderdiği turist sayısı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak ise uluslararası turizm talebini etkileyen ekonomik ve ekonomik olmayan faktörlere modelde yer verilmiştir. Ekonomik faktörler olarak, turist gönderen ülkenin kişi başına düşen GSYH verisi, Türkiye'nin tüketici fiyat endeksinin turist gönderen ülkenin tüketici fiyat endeksine oranlanmasıyla elde edilen fiyat değişkeni ve Türkiye'nin reel efektif döviz kuru endeksinin turist gönderen ülkenin reel efektif döviz kuru endeksine bölünmesiyle bulunan reel döviz kuru değişkeni kullanılmıştır. Bunun yanında ekonomik olmayan faktörler için nüfus ve politik istikrar değişkenleri kullanılmıştır. Nüfus verisini temsil etmek üzere turist gönderen ülkenin kişi başına düşen turizm harcaması verisi kullanılırken istikrar endeksi için Dünya Bankası tarafından yıllık olarak yayınlanan Politik İstikrar Endeksi (Political Stability Index) verisi kullanılmıştır. Veri seti 2000-2014 yılları arasını temsil etmekte olup logaritmik formda ve yıllık bazda modele dâhil edilmiştir. Çalışmada

yapılan testlerin sonuçlarını elde edebilmek için Gauss10 paket programı kullanılmıştır. Modelde kullanılan turist sayısı değişkenine ait veriler TÜİK veri tabanından elde edilirken diğer değişkenlere ait veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir.

Ülkelerin ekonomik, demografik ve politik göstergelerinin Türkiye'ye yönelik turizm talepleri üzerindeki etkileri eşitlik 1 yardımı ile incelenmiştir.

$$\ln TRST_i = f(\ln GDP_i, \ln CPI_i, \ln RDK_i, \ln TRZHAR_i, \ln PSI_i) \quad (1)$$

eşitlik 1'de;

TRST= i ülkesinden Türkiye'ye gelen turist sayısını

GDP= i ülkesinin kişi başına düşen gelirini

CPI= Türkiye ile i ülkesi arasındaki fiyat endeksi oranını

RDK = Türkiye ile i ülkesi arasındaki reel döviz kuru oranını

TRZHAR= i ülkesinin kişi başına düşen turizm harcamalarını

PSI= i ülkesinin politik istikrar endeksini göstermektedir. Modelde simgelenen ln ise değişkenin logaritmik formda kullanıldığını, i Türkiye'ye turist gönderen ülkeyi, t zamanı temsil etmektedir.

Kurulacak modelde hem birim hem de zaman boyutu olduğundan dolayı değişkenler arasındaki ilişkiler panel veri analizleri ile test edilmiştir. Panel data hem zaman hem de birim boyutu içerdiğinden dolayı daha yüksek gözlem sayıları ile çalışma imkanı sunmaktadır (Verbeek, 2008). Panel veri ile yapılan çalışmalarda öncelikle yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmelidir. Değişkenlerde ve eş-bütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının varlığını test etmek, yapılacak birim kök ve eş-bütünleşme testlerinin seçiminde önemlidir. Yatay kesit bağımlılığı tespit edilmeden seçilen testler hatalı sonuçlar verebilecektir (Göçer vd., 2012). Yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan testlere birinci nesil testler, dikkate alan testlere ise ikinci nesil testler adı verilmektedir. Turizm talebinin belirleyicilerini araştırdığımız bu çalışmada, öncelikle değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiş ve kullanılan birim kök testi ile eş-bütünleşme testi çıkan sonuca göre seçilmiştir.

4.1 Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi:

Yatay kesit bağımlılığının varlığını tespit etmeyi amaçlayan testlerin seçiminde, serinin zaman ve yatay kesit boyutu göz önünde bulundurulması gereken faktörlerdir. Yatay kesit bağımlılığının varlığı, panelin zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu durumda ($T > N$) Breusch-Pagan (1980) CDLM1 (Cross-section Dependence Lagrange Multiplier) testiyle; zaman boyutu kesit boyutuyla eşit veya küçük olduğu durumlarda Pesaran (2004) CDLM2 testleri ile incelenmektedir. Bununla birlikte CDLM testi, grup ortalamasının sıfır ve birim ortalamasının sıfırdan farklı olduğu durumlarda sapmalı sonuçlar vermektedir. Pesaran vd. (2008), bu sapmayı yapmış oldukları LMadj testi ile çözmüşlerdir. Yazarlar bu sapmayı çözmek için test istatistiğine varyansı ve ortalamayı eklemişlerdir. Bu nedenle testin ismi, sapması düzeltilmiş LM testi olarak ifade edilmektedir (Göçer vd., 2012, Yalçınkaya ve Hüseyini, 2016).

Bu çalışmada, serinin zaman boyutu yatay kesit boyutundan küçük olduğundan ($N > T$) değişkenlerde ve eş-bütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının varlığı, LMadj testi ile test edilmiş ve Tablo 3'teki sonuçlar elde edilmiştir.

	LMadj Test	Prob
lnTRST	10,008	0,000
lnRDK	3,638	0,000
lnGDP	26,350	0,000
lnTRHAR	18,744	0,000
lnPSI	2,972	0,001
lnCPI	24,753	0,000
Model	11,728	0,000

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Tablo incelendiğinde, bütün değişkenler ve model için hesaplanan istatistiklerin olasılık değeri 0,05'ten küçük olduğu için hem değişkenlerde hem de modelde "yatay kesit bağımlılığı yoktur" boş hipotezi ret edilmektedir. Bu sonuç hem değişkenler de hem de modelde yatay kesit bağımlılığı olduğuna işaret etmektedir. Değişkenler arasında ve modelde yatay kesit bağımlılığının varlığı, çalışmanın bundan sonraki aşamasında yapılacak birim kök ve eş-bütünleşme testlerinde YKB'yi dikkate alan testlerin kullanımını zorunlu kılmıştır.

4.2 Panel Birim Kök Testi:

Panel veri analizlerinde zaman serisi verilerinde olduğu gibi değişkenlerin durağan olması önem arz etmektedir. Durağan olmayan seriler ile kurulacak bir modelde elde edilen parametreler, değişkenler arasındaki gerçek ilişkiyi yansıtmaktan ziyade serilerde var olan aşağı veya yukarı yönlü bir trendden kaynaklanabilir. Sahte regresyon

olarak adlandırılan böyle bir olguya düşmemek için serilerin durağanlığı incelenerek uygun gecikmede modele dâhil edilmelidir (Gujarati, 2010, Tarı, 2011). Hem modelde hem de bütün değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olduğundan durağanlık testi için ikinci nesil birim kök testi olan CADF testi kullanılmış ve sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Değişkenler	Seviye			1.Fark		
	Trend	Gecikme	İstatistik Değeri	Trend	Gecikme	İstatistik Değeri
lnTRST	1	3	-2,07	1	2	-3,6*
lnRDK	1	2	-2,38	1	2	-3,1*
lnTRHAR	1	3	-2,62	1	2	-2,76**
lnGDP	0	3	-2,04	0	2	-2,37**
lnCPI	1	1	-2,42	1	1	-2,93**
lnPSI	1	2	-2,52	1	2	-3,29*
Tablo Kritik Değerleri			Sabit	Sabit + Trend		
1%			-2,45	-3,00		
5%			-2,22	-2,77		
10%			-2,11	-2,65		

Tablo 4. CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Tablo incelendiği zaman, tüm değişkenler için hesaplanan seviye istatistik değerlerinin Pesaran (2007)'de verilen CADF tablo kritik değerlerinden küçük olduğu, bu nedenle durağan olmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra yapılan testlerde; bütün değişkenler için hesaplanan istatistik değerlerin CADF tablo kritik değerlerinden mutlak olarak büyük olduğu belirlenmiştir. Bu durum değişkenlerin birinci farklarının durağan olduğunu göstermektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır.

4.3 Panel Eş-Bütünleşme Testi:

Aynı düzeyde durağan olan seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı eş-bütünleşme testleri ile yapılabilmektedir. Panel verilerle yapılan çalışmalarda durağanlık testlerinde olduğu gibi eş-bütünleşme analizlerinde de serilerde yatay kesit bağımlılığının tespiti önemlidir. Panel eş-bütünleşme testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testler ve dikkate almayan testler olarak ayrılmaktadırlar. Serilerde yatay kesit bağımlılığının olması durumunda birinci nesil testler sapmalı sonuçlar verebileceğinden dolayı yeni nesil panel eş-bütünleşme testleri (Westerlund ve Edgerton, 2007; Westerlund, 2008) kullanılmalıdır. Bu çalışmada Düzeltilmiş LM testi ile incelenen yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda, modelde yatay kesit bağımlılığı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum eş-bütünleşme testi için yeni nesil testlerin kullanılmasının daha uygun olduğunu göstermektedir. Bunun için Westerlund (2008) Durbin-Hausman eş-bütünleşme testi kullanılmış ve test sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Tablo Kritik Değerleri	
Durbin-h grup	9.85	0.000	%1	1.98
Durbin-h panel	8.33	0,000	%1	1.98

Tablo 5. Westerlund (2008) Eş-bütünleşme Testi Sonuçları

Tablo incelendiğinde Durbin-h grup ve Durbin-h panel istatistikleri için hesaplanan olasılık değerlerinin 0,01'den küçük olduğu görülmektedir. Bu durum %1 önem düzeyinde "seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi yoktur" boş hipotezinin ret edildiğini işaret etmektedir. Boş hipotezin ret edilmesi seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Eş-bütünleşme ilişkisi olan aynı zamanda yatay kesit bağımlılığı içeren serilerde uzun dönem eş-bütünleşme katsayılarını tahmin etmek için OLS tahmincisi sapmalı sonuçlar vermektedir. Böyle bir durumda modelde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan tahminciler kullanılmalıdır. Bu çalışmada da uzun dönem eş-bütünleşme katsayıları, Paseran (2006) tarafından geliştirilen CCE (Common Correlated Estimator) tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Bunun yanında eş-bütünleşik olan seriler arasında oto-korelasyonu ve değişen varyansı düzelten ancak yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan FMOLS ile de tahminler yapılarak elde edilen sonuçlar karşılaştırmalı olarak Tablo 6'da verilmiştir.

Bağımsız Değişkenler	Fixed Effects Estimates Parametre	Pesaran(2006) CCE Mean Group Parametre
lnTRHAR	0,18019 (0,08403)	0,11206 (0,23093)
lnRDK	-0,22443 (0,17099)	-0,38173 (0,16554)
lnGDP	0,73732 (0,12089)	1,62071 (0,52639)
lnCPI	0,32875 (0,05132)	-1,24185 (0,67941)
lnPSI	-0,03074 (0,01003)	0,11586 (0,09371)

( ) içindeki değerler parametrenin standart hatalarını temsil etmektedir.

Tablo 6. Uzun Dönem Eş-Bütünleşme Katsayılarının Tahmini

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular incelendiğinde, yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan Fixed Effect Tahmincisi ile elde edilen parametreler incelendiğinde tüketici fiyat endeksi değişkeni ile politik istikrar endeksi değişkeninin beklenen işaretlere sahip olmadığı görülmektedir. Aksine yatay kesit bağımlılığını dikkate alan CCE tahmincilerinde ise bu değişkenlerin ekonomik teoriye uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu olgu yatay kesit bağımlılığını dikkate almanın önemini ortaya koymaktadır.

CCEMG tahmincisine göre Türkiye'ye turist gönderen ülkenin kişi başına düşen gelirinde meydana gelen %1'lik bir değişim Türkiye'ye gelen turist sayısında aynı yönde %1,6'lık bir değişim meydana getirmektedir. Bireylerin gelirlerinde meydana gelen değişimlerin turizm faaliyetlerine katılma eğilimlerini aynı yönde etkilediğini söylemek teorik olarak mümkündür. Bu durumda ortaya çıkan sonucun ekonomik teoriye uygun olduğu belirtilebilir. Dolayısıyla turist gönderen ülkenin kişi başına düşen gelirlerinde meydana gelebilecek bir değişim, turist kabul eden Türkiye'nin uluslararası turizm talebinde aynı yönde bir etkiye sahip olacağını söylemek mümkündür.

Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin kişi başına düşen turizm harcamalarında meydana gelen %1'lik bir değişim Türkiye'ye gelen turist sayısını aynı yönde %0,1 etkilemektedir. Kişi başına düşen turizm harcamasının artması, ülkedeki vatandaşların turizme olan eğilimlerinin arttığını göstermektedir. Bu durumda turizm için ülke vatandaşlarının tercih ettikleri ülkelerden biri olan Türkiye'ye olan turizm talebinde artış yaratacaktır.

Türkiye'nin Reel Efektif Döviz Kurunun her bir ülkenin Reel Efektif Döviz Kurlarına oranlamasıyla bulunan RDK değişkeninde meydana gelen %1'lik bir değişim, Türkiye'ye olan turizm talebini negatif yönde %0,38 oranında etkilemektedir. Reel döviz kurunun artması ulusal paranın değerinin artmasını belirtmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin ulusal parasının değerinin artması gelen yabancı turistler için turizm fiyatlarının dolaylı olarak artması anlamına gelmektedir. Bu durum değişken için bulunan negatif işaretin sunulan ekonomik teoriye uygun olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin tüketici fiyat endeksinin her bir ülkenin tüketici fiyat endeksine bölünmesiyle elde edilen CPI değişkeni için bulunan parametre sunulan ekonomik teoriye uygun olarak negatif işaretlidir. Buna göre fiyat değişkenindeki %1'lik bir değişim Türkiye'nin uluslararası turizm talebini ters yönde %1,2 oranında etkilemektedir. Bu sonuca göre, Türkiye'deki fiyatların turist gönderen ülkedeki fiyatlara göre nispi olarak artması durumunda bu ülkelerden Türkiye'ye olan turizm talebinde bir azalış meydana gelecektir.

Son olarak turist gönderen ülkedeki politik istikrar durumunun Türkiye'nin turizm talebine olan etkisine bakıldığında; bulunan parametrenin beklenen işarete sahip olduğu görülmektedir. Buna göre turist gönderen ülkelerin politik istikrar endeksinde meydana gelen %1'lik bir değişim Türkiye'nin uluslararası turizm talebinde aynı yönde %0,11'lik değişim gösterecektir. Ülkedeki politik istikrar durumu insanların geleceğe yönelik beklentilerini etkilediği için turizm faaliyetlerine katılma eğilimlerini de aynı yönde etkileyecektir.

5 Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Dünya genelinde ve buna paralel olarak Türkiye'nin turizm sektöründe yaşanan hızlı gelişmeler, ulusal ve uluslararası akademik çevrede konu ile ilgili birçok çalışmanın yapılmasını beraberinde getirmiştir. Yapılan çalışmaların çoğunun, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların büyük bir kısmında, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi tespit edilmiş olmasına rağmen, turizm talebini etkileyen faktörler üzerine yapılan ampirik çalışmalar ise kısıtlı olmuştur. Turizm talebi belirleyicilerinin tespiti, politika yapıcıları ve sektör yöneticilerinin yaptıkları uzun vadeli planlamalarda önem arz etmektedir.

Bu amaçla yapılan bu çalışmada, son yirmi yılda turizm sektöründe kat ettiği gelişmeler ile dünya sıralamasında önemli bir yer edinen Türkiye'nin, uluslararası turizm talebinin belirleyicileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, Türkiye'nin uluslararası turizm talebini etkileyen faktörler ekonometrik analizlerle tespit edilmeye

çalışılmıştır. Yapılan analizde turist gönderen ülkenin kişi başına düşen geliri, Türkiye ile turist gönderen ülke arasındaki nispi fiyat ve reel döviz kuru değişkenleri turist gönderen ülkenin kişi başına düşen turizm harcaması ve politik faktörleri temsil etmek üzere turist gönderen ülkenin politik istikrar endeksi verisi kullanılmıştır. Yapılan eş-bütünleşme analizinde serilerin eş-bütünleşik oldukları tespit edildikten sonra değişkenlerin uzun dönem parametreleri tahmin edilmiştir.

Turist gönderen ülkelerin kişi başına düşen gelirlerinin uzun dönem katsayısının pozitif çıkması, ülke refahındaki bir artışın turizme olan taleplerini arttıracak ve dolayısıyla Türkiye'ye gelen turist sayısında da artış göstereceği şeklinde yorumlanmalıdır. Ayrıca bulunan katsayının 1'den büyük olması (1,62), turizm gelir esnekliğinin 1'den büyük olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin turistik mal ve hizmetleri, talep edenler için lüks bir maldır. Buradan turizm için Türkiye'yi tercih edenlerin yüksek gelirli turistler olmadıkları sonucunu çıkarabiliriz. Bu durum, Türkiye'nin turist sayısındaki artış ivmesini turizm gelirlerinde yakalayamaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin turist başına elde ettiği gelirin dünya ortalaması olan 1150 dolardan düşük olmasının bir sonucu olarak; Türkiye 2014 yılı itibarıyla en çok turist kabul eden ülke sıralamasında 6.sırada yer alırken, en çok turizm geliri elde eden ülke sıralamasında 12.sırada yer almaktadır. Türkiye'nin turizm politikası açısından üzerinde önemle durulması gereken bu husus, olması muhtemel küresel ekonomik krizlerde turizm sektörü için önemli sorunları beraberinde getirecektir.

Çalışmada, gelir ile beraber fiyat ve döviz kuru değişkenlerinin de turizm talebini etkileyen faktörler arasında ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bulgular ışığında, ekonomik faktörlerin turizm talebini açıklamada en önemli etkenler olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında döviz kurunun, talebi belirleyen önemli bir faktör olarak tespit edilmesinin temelinde fiyat değişimi gelmektedir. Turistlerin döviz kuru değişiminde algıladığı temel nokta, fiyat değişiminden kaynaklı toplam turizm maliyetinin değişimidir. Bu noktada modelde fiyat esnekliğinin yüksek çıkmasından dolayı; turizm talebi, nispi fiyat değişiminin yanında döviz kuru değişimine de duyarlıdır. Bu bulgular rekabetin yüksek düzeyde olduğu turizm sektörü için turizm talebinin gelir ve fiyat esnekliğinin belirlenecek politika hedeflerinde dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Bunun yanında, uygulanacak para politikasıyla, döviz kuru istikrarının sürdürülebilirliğini sağlamak diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektörü içinde önemli bir husustur.

Gelir, fiyat ve döviz kuru değişkenleri göz önüne alındığında; turizm gelirlerini arttırmak için, turist başına düşen turizm harcamalarını arttıracak politikalar belirlenmelidir. Bunun için yapılacak en önemli politika, yüksek gelirli turistlerin beklentilerine yönelik alternatif turizm politikalarının geliştirilmesidir. Sektöre yapılacak yatırımların; spor, kongre, eko turizmi, termal, sağlık, kış sporları, kültür ve golf turizmine kaydırılması, gelir ve fiyat esnekliğini düşürecek etkiler sağlayacaktır. Gelir esnekliği düşük alternatif turizm çeşitlerinin yaygınlaşması, meydana gelecek küresel ekonomik krizlerin sektöre olan olumsuz etkilerini minimize edecektir. Bunun yanında turistik faaliyetlerin belli bir mevsimden on iki aya yayılmasını sağlayarak, istihdam üzerinde de pozitif etkiler bırakacaktır.

Turizm sektöründe, politika yapımcıların üzerinde yoğunlaşmaları gereken bir diğer faktör hem turist gönderen hem de turist kabul ülkelerde yaşanan siyasi istikrarsızlık durumlarıdır. Turist gönderen ülkelerde yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, turistik mal ve hizmetler lüks bir ihtiyaç olarak kabul edildiği için turizm talebinde olumsuz etkiler doğurmaktadır. ABD'de yaşanan 11 Eylül saldırıları sonucu ABD'ye olan turizm talebi düşerken, ABD'nin yapmış olduğu turizm harcaması da önemli oranda düşmüştür. En çok turizm harcaması yapan ülkelerden biri olan ABD'de yaşanan bu terör olayının küresel turizm piyasasına da olumsuz etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Son yıllarda bölgemizde yaşanan siyasi krizler ve terör olaylarının Türkiye turizm sektörü üzerinde ciddi etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle komşu ülkelerde yaşanan siyasi krizler ve terör olayları, 2013-2015 dönemi için Türkiye turizminin büyüme hızını önemli derecede düşürmüştür. Bu anlamda, çalışmamızda yapılan analiz sonucunda kullanılan politik istikrar değişkeninin turizm talebini pozitif etkiliyor olması teorik anlamda beklenen bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aslan, A., Kaplan, M. & Kula, F. (2008). International Tourism Demand for Turkey. Munich Personal Repec Archive
- Aydın, A., Darıcı, B., Taşçı, H. M. (2015). "Uluslararası Turizm Talebini Etkileyen Ekonomik Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (45), 143-177.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics". *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Eita, J. H., Jordaan, A. C., Jordaan, Y. (2011). "An Econometric Analysis of The Determinants Impacting On Businesses in The Tourism Industry". *African Journal of Business Management*, 5(3), 666-675.
- Ekanayake, E. M., Halkides, M., Ledgerwood, J. R. (2012). "Inbound International Tourism to the United States: A Panel Data Analysis". *International Journal of Management and Marketing Research*, 5(3), 15-27.

- Giritlioğlu, İ. (2015). **Turizmin Tarihsel ve Yapısal Gelişim**. Aslan, Z. (Editör), Genel Turizm (35-51), Ankara: Grafiker Yayınları
- Göçer, İ., Mercan, M., Hotunluoğlu, H. (2012). "Seçilmiş OECD Ülkelerinde Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Çoklu Yapısal Kırılmalı Panel Veri Analizi". *Maliye Dergisi*, 163, 449-470.
- Görmüş, Ş., Göçer, İ. (2010). "The Socio-Economic Determinant of Tourism Demand in Turkey: A Panel Data Approach". *International Research Journal of Finance and Economics*, 55(1), 88-99.
- Gujarati, D. N. (2010). "Temel Ekonometri" (Çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen). *Yedinci Basım, İstanbul: Literatür Yayınları*.
- Güneş, E. ve Kabadayı, B. (2015). "Türkiye Turizm Talebini Açıklamaya Yönelik Bir Panel Çekim Modeli Analizi". *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*. 19(2), 31-46
- Ibrahim, M. A. (2011). "The Determinants of International Tourism Demand for Egypt: Panel Data Evidence". *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 30, 50-58.
- Jintranun, J., Sriboonchitta, S., Calkins, P., Chaiboonsri, C. (2011). "Thailand's International Tourism Demand: Seasonal Panel Unit Roots and The Related Cointegration Model". *Review of Economics and Finance*, 1,
- Kaya, A. A. ve Canlı, B. (2013). "Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Belirleyenleri: Panel Veri Yaklaşımı". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 43-54.
- Ketenci, N. (2009). "The ARDL Approach to Cointegration Analysis of Tourism Demand in Turkey with Greece as The Substitution Destination". *METU Studies in Development*, 36(2), 363-382.
- Kozak, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M. (2015). *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Özcan, C. C. (2015). "Türkiye'de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 203-220
- Pesaran, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". *Cambridge Working Papers in Economics*, No:435.
- Pesaran, M. H. (2006). "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure". *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence". *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., Yamagata, T. (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence". *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Proenca, S. A., Soukiazis, E. (2005). "Demand for Tourism in Portugal: A Panel Data Approach". *Coimbra, Portugal: Escola Superior Agrária, Instituto Politécnico de Coimbra*, 2-22.
- Surugiu, C., Leitão, N. C., Surugiu, M. R. (2011). "A Panel Data Modelling of International Tourism Demand: Evidences for Romania". *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 24(1), 134-145.
- The World Bank (2016). <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 10.08.2016.
- TÜİK (2016). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072.
- TÜRSAB (2016). <http://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler>
- UNWTO (2015). "Tourism Highlights 2015 Edition". <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>.
- Walle, Y. M. (2010). "Tourist Flows and Its Determinants in Ethiopia", *Ethiopian Development Research Institute*, (No. 001).
- Westerlund, J. (2008). "Panel Cointegration Tests of The Fisher Effect". *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. L. (2007). "A Panel Bootstrap Cointegration Test". *Economics Letters*, 97(3), 185-190.
- Wooldridge, J. M.(2013). **Ekonometriye Giriş Modern Yaklaşım** (Çeviri Editörü: Ebru Çağlayan), Nobel Yayıncılık.
- Yalçinkaya, Ö., & Hüseyini, İ. (2016). "Tasarruf-Yatırım İlişkisi: Feldstein-Horioka Hipotezinin OECD Ülkeleri Açısından Değerlendirilmesi (1980-2013)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31 (1), 343-369.